

پژوهشی در کتیبه‌ی حمام حاج آقا تراب نهاوندی

داریوش ذوالفقاری

عضو پژوهشگاه میراث فرهنگی

اشاره

حمام زوج (مردانه و زنانه) حاج آقا تراب در نهاوند، از محدود حمام‌های تاریخی در ایران است. این حمام به همت سازمان میراث فرهنگی کشور بازسازی شده و مورد بهره‌برداری علاقه‌مندان ابنیه‌ی تاریخی قرار گرفته است. در فرهنگان شماره‌ی ۱۱ (سال ۱۳۸۱) این حمام معرفی گردیده و در شماره‌های بعدی (از جمله شماره‌ی ۲۶) تصاویری از بازسازی شده‌ی آن نیز به چاپ رسیده است. در این شماره مقاله‌ی پژوهشی همشهری گرامی، جناب آقای داریوش ذوالفقاری در خصوص

کتیبه‌ی سر در این حمام به نقل از کتاب «مجموعه مقالات نخستین همایش ملی زبان‌شناسی، کتیبه‌ها و متون، چاپ اول، ۱۳۸۷»، از نظر تان می‌گذرد.

فرهنگان

مقدمه

شست‌وشوئی کن و آن‌گه به خرابات خرام تانگردد ز تو این دیر خراب، آلوده
«حافظ»

در فرهنگ اسلامی، آیین شست‌وشو بر عبادت مقدم است و در کنار هر مسجدی مکانی برای این امر بسیار مهم در نظر گرفته شده است. کدام روح طاهر است که قبل از طهارت، جسم خود را پاک نکرده باشد؟ هر جسم پاکی قالب روح پاک نیست ولی هر روحی که از پلیدی دور باشد در خانه‌ی جسمی پاک جا دارد. حمام‌ها از اول تاریخ بنای خود در شست‌وشو قالب خاکی بشر نقش بسیار مهمی داشته‌اند و اهتمام بزرگان قوم در تأسیس و راه‌اندازی آن‌ها موضوعی است که بارها در موارد مختلف به آن اشاره شده است.

یکی از حمام‌های تاریخی ایران، که در دوره‌ی قاجار بنا شده و مورد توجه پژوهشگران میراث فرهنگی ایران و جهان قرار گرفته است، حمام حاج آقا تراب شهرستان نهاوند است. تاکنون در مورد این حمام جست‌وجوی گریخته مطالب سودمندی در کتاب‌ها درج شده و دو سه مقاله هم درباره‌ی آن به نگارش درآمده است. اما در هیچ یک از آن‌ها کتیبه‌ی حمام به طور کامل معرفی نشده است.

در این مقاله پس از اشاره‌ای مختصر به تاریخچه‌ی حمام، درباره‌ی کتیبه‌ی آن مطالبی بیان می‌شود.

تاریخچه و معماری

ناصرالدین شاه، بیش‌تر از آن‌که به فکر آبادانی ایران باشد، در اندیشه‌ی خوش‌گذرانی و مسافرت‌های پر هزینه‌ی داخلی و خارجی بود. حاصل این مسافرت‌ها برای نه‌اوند چیزی جز خرابی قلعه‌ی معروف آن به دستور شاه خام‌اندیش نبود. در این گیر و دار و آشفتگی، که قحطی خانمان برانداز ۱۲۸۷هـ.ق از کم‌ترین نتایج آن است، مردی بزرگ از سلاله‌ی حضرت رسول اکرم(ص) به فکر احداث حمام و مسجدی می‌افتد که حدود دو سال یعنی تا ۱۲۸۹ به طول می‌انجامد. این حمام، که بعداً به اسم پسر بانی مشهور می‌شود، در محله‌ی علی آباد، کوچه‌ی حاج آقا تراب قرار دارد و شامل دو قسمت مردانه و زنانه است که در ورودی آن‌ها در کنار هم قرار دارد، با این تفاوت که کتیبه‌ی مورد بحث این مقاله بر سر در حمام مردانه قرار دارد، در حالی که حدوداً دو برابر در حمام زنانه است. در حمام‌ها از سطح کوچه پائین‌تر هستند و برای رسیدن به داخل حمام باید پنج پله را طی کرد.

پس از ورودی، هشتی زیبایی با پوشش گنبدی قرار دارد. با عبور از این هشتی وارد سربینه و رخت‌کن می‌شویم. این قسمت دارای چهار ستون سنگی است، که به شکل متقارن در فضای درونی سربینه، شش گنبد کوچک و بزرگ مرکزی را استوار نگه داشته‌اند.

در سمت شرق و غرب بینه، حجره‌ها و طاق نماهایی احداث شده و در سمت شمالی، حجره‌ی شاه‌نشین قرار دارد که در بالای آن صحنه‌ای از جنگ رستم با دیو سفید از شاهنامه‌ی حکیم ابوالقاسم فردوسی با کاشی هفت رنگ به تصویر کشیده

شده است. در قسمت مرکزی شاه نشین حوضی سنگی قرار دارد که با حوض گرم‌خانه در ارتباط است.

دیوارهای سربینه با آهک بری‌های ظریف و زیبا شامل نقوش اسلیمی زینت یافته‌اند. در قسمت جلوی حجره‌های رخت‌کن سکوهایی با ارتفاع شصت سانتی متر احداث شده و در زیر این سکوها حفره‌هایی برای قرار دادن کفش ایجاد شده است.

گرم‌خانه نیز مانند بینه دارای چهار ستون سنگی است و سقف آن متشکل از هشت طاق است. خزینه‌ی گرم و سرد در قسمت شمالی گرم‌خانه قرار دارد. در کف گرم‌خانه کانال‌هایی برای تأمین گرمای محیط حمام و آب حاصل از شست و شو تعبیه شده است.

در حال حاضر خزینه‌ها را پر کرده‌اند و اثری از آن‌ها به شکل اولیه وجود ندارد که شایسته است مسئولین میراث فرهنگی شهرستان برای برگردان آن‌ها به شکل اولیه اهتمام ورزند. از جمله قسمت‌های قابل توجه حمام، بخشی است که مابین سربینه و گرم‌خانه واقع است و در کف آن حوضی سنگی قرار داشته که محتوی آب سرد بوده و الآن این حوض هم پر شده است.

این قسمت پازینه نام داشت. در دیوار این قسمت حفره‌هایی تعبیه شده که از طریق هواکش به فضای بیرون یعنی پشت بام مرتبط است و محل تنفس بیماران ریوی بوده است. سرویس بهداشتی حمام هم در همین قسمت واقع است. در قسمت شمالی گرم‌خانه و پشت خزینه، تون حمام قرار دارد.

یکی از شگفتی‌های حمام این است که از طلوع آفتاب تا غروب، فضای آن

هم‌چنان روشن است و به هیچ گونه نور مصنوعی نیاز ندارد. دلیل این روشنایی نورگیرهایی است که در سقف همه‌ی گنبدها تعبیه شده است. ویژگی‌های حمام زنانه هم تقریباً از این قرار است، با این تفاوت که حدوداً نصف حمام مردانه است و تزیینات آن را ندارد.

از ویژگی‌های قابل توجه هر دو حمام این است که درهای ورودی آن‌ها مستقیم نیست و برای ورود به هر فضا پیچی مخصوص تعبیه شده است. این ویژگی علاوه بر حفظ هوای مناسب هر محیط، در اصلی حمام را از آویختن پرده بی‌نیاز کرده است، چرا که از بیرون به جز ورودی چیز دیگری پیدا نیست.

بانی

بانی حمام، سید میرزا تقی نهاوندی است که در بیت دوم و سوم کتیبه، (که موقوف المعانی هستند) سبط پیغمبر، صاحب محراب و منبر و جانشین اوصیا دانسته شده و اسم او به صورت مخفف یعنی «تقی» آمده است.

«سید میرزا محمدتقی فرزند سید میرزا ابوالقاسم و نوه‌ی سید حسین، از نوادگان سید میرزا زکی صاحب مزار معروف در همدان است. او تحصیلات را در نجف نزد علمای آن دیار به پایان برد و پس از مراجعت، در نهاوند ساکن شد. از آثار خیر او یک باب حمام و مسجد است که هر دو به نام فرزندش حاج آقا تراب، معروف است»^۱.

۱- سیدان، شمس‌الدین، نهاوند در آئینه‌ی فرهنگ، ص ۲۸۷

کتیبه‌ی حمام

جنس: سنگ مرمر

خط: نستعلیق

اندازه: ۱۵۸/۶۲ سانتی‌متر

مکان: سر در حمام مردانه‌ی حاج آقا تراب، نهاوند، محله‌ی علی‌آباد، کوچه‌ی

حاج آقا تراب

هو الله العزيز الوهاب

شکرالله یافته انجام از حق این بنا
 در زمان شاه عادل ناصر دین خدا
 آفتاب برج عزت سبب پیغمبر، تقی
 صاحب محراب و منبر جانشین اوصیا
 بانی این امر معظم گشت اندر سال قحط
 تا که از فیضش رسد هر بینوایی را نوا
 داد فرمان همایون اصغر معمار را
 تا کشد طرح و کند گرمابه‌ها از نو بنا
 شد بنا و شد تمام الحق چو فردوس برین
 سلسبیل آسا و در غلطان چو لؤلؤ آب‌ها
 طاق‌ها هر یک به خوبی طاق چون ابروی یار
 باب‌ها محکم چو عهد عاشقان با وفا
 بهر تاریخش نوائی با نوائی خوش بگفت
 آفرین بر نیت بانی این محکم بنا

حَرَّرَهُ المذنب محمد بن امین مرخوم نجف میرزا غفرالله ذنوبه سنه‌ی ۱۲۸۹

ویژگی‌های ادبی

شعری که متن این کتیبه را تشکیل می‌دهد در قالب قصیده سروده شده است و مصراع اول آن با مصراع‌های جفت هم قافیه است. تمام شعر هفت بیت است و در بحر «رمل مثنی محذوف» سروده شده است (فاعلاتن فاعلاتن فاعلاتن فاعلن). اگر این سخن معروف را بپذیریم که هر کلامی به صرف داشتن وزن و قافیه به پایگاه بلند شعر نمی‌رسد و باید بر آن نام «نظم» گذاشته شود، متن مورد بررسی هم «نظم» است، نظمی با رعایت همه‌ی ویژگی‌های لازم و نظمی استوار که صرفاً برای بیان تاریخ بنای حمام و معرفی بانی و معمار آن سروده شده است، اگر چه در خلال آن، شاعر و خوش‌نویس را هم معرفی می‌کند.

مواردی که خوانندگان را دچار اشتباه کرده است عبارت‌اند از:

- «الله» در مصرع اول بیت، که به معنی «برای خداست» ولی بسیاری آن را «الله» می‌خوانند.

- بیت دوم و سوم موقوف المعانی هستند و باید آن‌ها را با هم معنی کرد و حاصل معنی، همان گونه که باز هم اشاره شد، این است که «تقی، که از سلاله‌ی پیامبر است و همانند آفتاب در برج عزت و شکوه می‌تابد و صاحب محراب و منبر و جانشین اوصیاست، بنیان‌گذار این کار بزرگ است؛ کار بزرگی که در سال قحطی انجام شده تا هر بینوایی از فیض آن بهره‌مند شود.

- در بیت سوم معظم با ضم اول، سکون دوم و فتح سوم درست است به معنی «دارای ابعاد چشمگیر»^۱. اگر با تشدید خوانده شود (معظم)، وزن شعر به هم می‌خورد.

- در بیت چهارم ترکیب «فرمان همایون» موصوف و صفت است.

۱- صدری افشار، غلامحسین، فرهنگ معاصر فارسی

زبان شعر

زبان این شعر آمیخته‌ای از زبان ساده‌ی شاعر با زبان سبک خراسانی است. نه همه‌ی ویژگی‌های زبان دوره‌ی خراسانی را دارد و نه همه‌ی ویژگی‌های دوره قاجار را. با تسامح می‌توان آن را سبک بازگشت به شمار آورد. مفرداتی از قبیل شکرالله، معظم، اندر، چو (به معنی مانند)، آسا (به معنی مانند)، چون (به معنی مانند)، باب، بهر (به معنی برای)، بگفت، را (به معنی به) و الحق، مربوط به زمان قدیم‌اند و سایر واژه‌ها بینابین هستند.

صنایع ادبی

واژه‌ی بنا در این شعر هفت بیتی چهار بار تکرار شده است: دو بار با معنی اسمی (مصرع اول بیت اول و مصرع دوم بیت آخر) دو بار هم با معنی فعلی (مصرع دوم بیت چهارم و مصرع اول بیت پنجم). این تکرار، از آن‌جا که مقتضای حال ایجاب می‌کند و سخن درباره‌ی بنای حمام است، بر بلاغت کلام افزوده است.

صورت خیالی تشبیه در بیت پنجم و ششم قابل توجه است. در این ابیات، شاعر به ترتیب حمام را به فردوس برین، آب‌های آن را به سلسیل و دُرّ غلطان تشبیه کرده است. در بیت ششم که شاعر وجه شبه هر یک از تشبیهات را مشخص کرده است، طاق‌ها را در خوبی و یکتایی به ابروی یار و درها را در محکمی به عهد عاشقان با وفا تشبیه نموده و بر تأثیر کلام خود افزوده است.

صورت خیالی استعاره هم در کل شعر یک بار آمده است: «آفتاب برج عزت»، که در آن برج عزت، که خود اضافهی تشبیهی است به آسمان، مانند شده که آفتاب دارد و آفتاب این آسمان استعاره از سبط پیغمبر (تقی) است.

واژه‌های محراب، منبر، سبط پیغمبر و اوصیا با هم مراعات نظیر دارند. فردوس برین، سلسیل، درّ، لؤلؤ و آب هم با هم متناسب‌اند.

در بیت ششم، طاق با طاق جناس تام است. اولی به معنی بنا و دومی به معنی یگانه و یکتا و تک.

در بیت هفتم، نیز نوائی با نوائی جناس تام است، اولی اسم شاعر است و دومی به معنی آهنگ است.

منابع و مآخذ

۱. افراسیاب پور، علی اکبر، کتاب شناسی نهاوند، انتشارات عابد، تهران، ۱۳۸۰
۲. افشار، ایرج، فهرست مقالات فارسی، انتشارات علمی و فرهنگی، تهران
۳. اکبرخان زاده، منصور، همدان، مختصری پیرامون آثار مذهبی تاریخی و دیدنی های استان همدان، انتشارات ارشاد اسلامی استان همدان، ۱۳۶۲
۴. ایراندوست، محمود، یادى از چند بناى تاريخى نهاوند، فصل نامه‌ی فرهنگان، سال سوم، شماره یازدهم، بهار ۱۳۸۱، ص ۱۱۰-۱۳۱
۵. بزرگ نیا، زهره، معماران ایران: از آغاز دوره‌ی اسلامی تا پایان دوره‌ی قاجار، اداره‌ی کل آموزش، انتشارات و تولیدات فرهنگی سازمان میراث فرهنگی کشور، تهران، ۱۳۸۳
۶. پازوکی، ناصر و عبدالکریم شادمهر، آثار ثبت شده ایران در فهرست آثار ملی (از ۱۳۱۰/۴/۲۴ تا ۱۳۸۴/۶/۲۴)، سازمان میراث فرهنگی و گردشگری کشور، تهران، ۱۳۸۴
۷. جمال زاده، محمدعلی، حمام‌های خزانهدار خودمانی، کشکول جمالی، ۲: ۲۵-۳۴
۸. حافظ، شمس‌الدین، محمد، دیوان حافظ، تصحیح بهاء‌الدین خرمشاهی، انتشارات دوستان، چ پنجم، تهران، ۱۳۸۵
۹. درخشان، مهدی، بزرگان و سخن سرایان همدان، چاپ نیک‌پور، ج ۲، ۱۳۴۱
۱۰. زابلی، علی‌رضا، تاریخچه‌ی بهداشت در نهاوند، فرهنگان
۱۱. سیدان، شمس‌الدین، نهاوند در آئینه‌ی فرهنگ، انتشارات گلزار کتاب، تهران، ۱۳۸۴
۱۲. نهاوند در هزاره‌های تاریخ، مؤسسه انتشاراتی آشتی، تهران، ۱۳۷۹.
۱۳. صدری افشار، غلامحسین، نسرين حکمی و نسترن حکمی، فرهنگ معاصر فارسی یک جلدی (ویرایش ۴)، فرهنگ معاصر، تهران، ۱۳۸۱
۱۴. نراقی، حسن، حمام‌های قدیمی ایران، ساختمان، ش ۱۶ (اسفند ۱۳۶۸): ۳۴-۳۸